

Розділ 9 Наслідки правління нацистів

Незадовго до вступу Червоної армії в Житомир наприкінці листопада нацисти поспішно впроваджували план евакуації. У міській в'язниці Бердичева в'язнів збирали у дворі та розстрілювали; інших кидали в криниці. Один із кількох євреїв Бердичева, котрі пережили ті часи, Хаїм Сатановський описав евакуацію німців:

Коли Червона армія вперше звільнила Житомир, серед німців у Бердичеві розпочалася паніка. У цей момент я зміг під час роботи втекти. Я ховався по різних місцях, шукаючи прихистку у льохах та напівзруйнованих будинках; так зміг переховуватися до 1 січня 1944 р. Цього дня, відчуваючи, що їхня евакуація мала ось-ось завершитись, німці почали збирати мешканців, без розбору відправляючи всіх до Німеччини. Я таємно пробрався у порожній будинок по сусідству із СД, сподіваючись, що його обшукувати ніхто не буде... Вночі з 1 на 2 січня 1944 р. я виліз на горище покинутої будівлі у дворі СД. Знаючи, що червоноармійці були вже близько, німці намагалися якомога швидше вбити усіх в'язнів. Вранці 3 січня я бачив з горища розстріли в'язнів на подвір'ї СД. В'язнів виводили по 5–10 осіб; їм перед розстрілом зв'язували руки за спиною. Близько 120 в'язнів, яких розстріляли того дня, поховали в ямі на подвір'ї відділку СД... Вночі з 3 на 4 січня 1944 р. усі офіцери СД та солдати втекли. Декого із в'язнів було поховано живцем, адже німці так поспішали з відступом. Наступного дня, 4 січня 1944 р., у Бердичів увійшли радянські війська...¹.

Навіть в останні години свого правління німецькі посадовці продовжували полювати на кожного живого єврея; деякі з них боялись, що євреї, які вижили, помстяться своїм катам. Інші, здавалося, мали ненаситну жагу крові та насилля, яку не могла втамувати навіть невідворотна поразка Райху. Українців, які намагалися допомогти в'язням, включно із небагатьма живими євреями, також розстріляли². Комісари, СС та поліція знищували таємні документи. Вони завантажували потяги, вантажівки, автомобілі та підводи найціннішим із свого награбованого майна. Разом із худобою етнічних німців формували у колони та змушували йти на захід до німецько-польського кордону.

Гімлер зволював до останньої хвилини з евакуацією етнічних німців із Житомира, він примусив багатьох фольксдойчів брати участь

в оборонних військових операціях³. 12 листопада 1943 р., наступного дня після втечі комісара Ляйзера з Житомира, етнічні німці відійшли чотирма групами. Одну із колон етнічних німців, у якій нараховувалось 600 осіб (переважно жінки та діти), було знищено радянськими військами 16–17 листопада⁴. І без того складну ситуацію погіршувало ще й те, що етнічні німці із загонів самооборони та українські помічники, які повинні були діяти як «охоронний конвой» для подорожуючих груп фольксдойчів (за словами одного посадовця СС) «не мали над собою влади» і були схильні до «грабунків та інших протиправних перевищень своїх повноважень»⁵. Станом на 26 листопада потоки етнічних німців-утікачів прибували пішки та в потягах до польського Вартегау, де вони перебували в таборах, під керівництвом Управління з питань зв'язків з етнічними німцями⁶. За результатами дослідження історика Доріс Берген, здебільшого хворі, голодні та залякані фольксдойче, які прибували у ці табори, були «поселені у будівлі шкіл, під охороною поліції, а в деяких випадках їм було відмовлено у медичній допомозі у місцевих лікарнях». Свого часу гордість колоніальних ентузіастів-нацистів, тепер вони «уособлювали крах нацистської імперії, як усередині, так і ззовні Райху»⁷. Для етнічних німців-біженців поразка нацизму позначила початок нової стадії переслідувань з боку Радянського Союзу. Коли Червона армія входила у ці табори у січні 1945 р. під час наступу на Берлін, її бійці збирали етнічних німців, заштовхували їх у товарні вагони та відправляли за Урал. Тих, хто не помер під час подорожі, змусили оселитись у спецпоселеннях для німців⁸.

За багато місяців до того, як Червона армія вперше тимчасово витіснила німців із Житомира, що сталося 12 листопада 1943 р., українці готувалися до повернення радянської влади. Вони почали таємно збирати рублі та створювати собі алібі, які б врятували їх під час допитів радянських владних органів. Багато хто розпочав запасатись власною зброєю, обмінюючи їжу на зброю у солдатів Вермахту, що відступали виснажені та деморалізовані. Червона армія звільнила Житомир напередодні нового року 31 грудня 1943 р., а Вінницю – 20 березня 1944 р.⁹ Утім, для більшості людей ейфорія визволення була короткою. Усі чоловіки віком від 17 до 50 років були призвані у лави Червоної армії. Підрозділи таємної поліції та розвідки Радянського Союзу (НКВС та СМЕРШ) почали розшукувати та розстрілювати колаборантів; з колективних господарств забирали залишки продукції. У деяких випадках радянські сили, після вступу в трудові табори, таврували робітників як зрадників, а потім брунтально вбивали їх за допомогою танків та гранат.

Німецькі солдати під час повторного захоплення Житомира, грудень 1943 р. (Ullstein Bild, № 00190443).

У той час як майже усі німці боялися кари з боку советів та втекли на захід, електрик Іван Шинальський, який працював у конторі житомирського комісаріату, згадував протилежний приклад, що мав місце в останні дні війни у місті. Один із його німців-начальників був у дуже близьких стосунках із однією україною, яка народила не одну дитину від нього. Він також підтримував місцевий підпільний рух українців.

Коли німці евакуювались із Житомира, цей комісар вирішив залишитися. Розвідка Червоної армії арештувала його. Він зізнався їм, що підтримував комуністів, але його все одно розстріляли на місці¹⁰.

З точки зору українців Житомирщини, подібність окупаційного режиму нацистів та советів була вражаючою. Як і у випадку тоталітарного правління Сталіна, українці під владою нацистів стали предметом радикального переформатування суспільства за допомогою насилля. Вони часто порівнювали ці два режими між собою. Наприклад, коли нацисти закрили місцеву православну церкву в Житомирі, а потім заштовхали туди сотні євреїв-робітників, українські селяни відзначали, що і німці, і більшовики вдавались до однакових методів. Також українці часто жалілися, що німецькі рейди з набору працівників були подібні до сталінських масових депортацій 1930-х років.

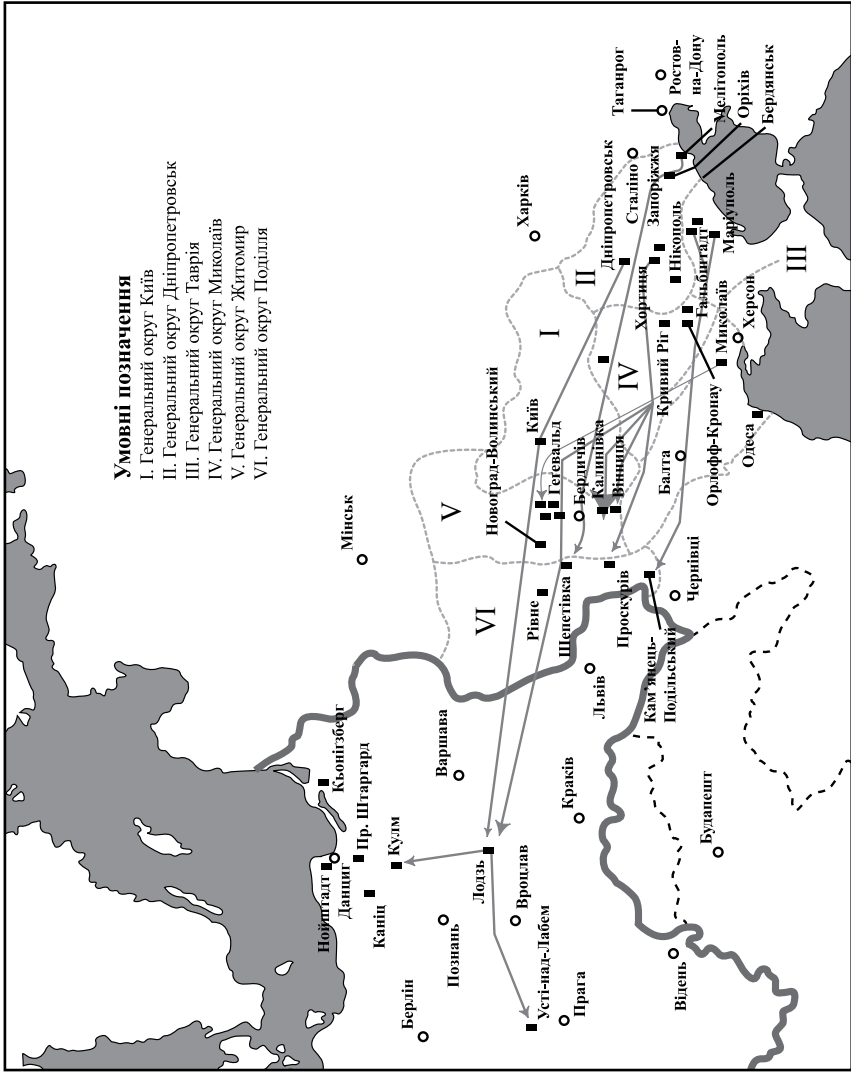
Але те, що нацисти намагались досягнути в регіоні, і те, як вони впроваджували свою імперську злочинну політику, було епізодом в історії України, абсолютно відмінним від сталінських кампаній 1930-х років та подальшої радянської політики повоєнного періоду. Німці вдавались до вже відомих колоніальних форм правління, а також ініціювали расові програми, що були геноцидом по своїй суті. Першим кроком, відповідно до бачення нацистів, у впровадженні в життя їхніх утопічних планів щодо сходу було знищення євреїв. Це було метою ведення політики, про яку чітко повідомили високопосадовців армії, СС та поліції, а також цивільної адміністрації незадовго до прибуття в окупований регіон.

Проте, з огляду на таємність «остаточного розв'язання», не всім рівням місцевої владної ієрархії було повідомлено про те, що від них очікувалась роль виконавців цієї політики. Будучи розквартированими в Житомирі, деякі рядові солдати армії і навіть службовці СС-поліції в спеціальних (каральних) оперативних формуваннях почали усвідомлювати всю масштабність цього кримінального діяння; проте всі прояви стурбованості на нижчому рівні було придушено запевненнями та «роз'ясненнями» вищих командирів. Жодна інша група у складі корінного населення окупованих земель не була піддана переслідуванням та знищенню із такою завзятістю й систематичністю та за такої поширеної участі німців та ненімецьких жителів.

На противагу цьому, коли місцеві лідери взялися за впровадження значно менш чітко окресленого проекту «германізації», вони продемонстрували нижчий рівень можливостей для втілення в життя намірів владної верхівки. Історія та результат проектів щодо етнічних німців в житомирському регіоні свідчать, що нацистські владні структури на місцях функціонували по-різному залежно від політики, яку необхідно було впроваджувати. Іншими словами, на нижчих рівнях влади типовий німецький посадовець розумів, «що робити з євреями» і загалом був готовий робити те, що від нього очікувалось. З іншого боку, політика щодо етнічних німців не мала під собою такого консенсусу; натомість у ній панували імпровізація та хаос.

Гітлер добре розумів, що існування його імперії неможливо було забезпечити винятково шляхом воєнних загарбань. Німці мали за плечима лиш коротку історію імперіалізму, тож мусили навчитися, яким чином управляти та експлуатувати завойовані території як власні колоніальні володіння. Нацистська верхівка, і передусім Гімmlер, плекала надію про східні території як про лабораторію, в якій можна було безоглядно проводити революційні експерименти расового характеру та

Карта. Розвал нацистської імперії. Примусова евакуація фольксдойців з України, 1943 р. Стрілками вказані шляхи руху груп етнічних німців, які їхали (переважно у кінних підводах) та йшли пішки до окупованої нацистами Польщі і Райдху. Квадрати на карті показують колонії фольксдойців та території прийому біженців або табори, в яких евакуйовані зупинялися по дорозі до пункту призначення або закінчували свою подорож. Джерело: НА, Т-8/314/2443669.

втілювати у життя аграрні колоніальні проєкти. Короткостроковий та, зрештою, невдалий експеримент Гімлера у Гегевальді пролив світло на нерациональні, утопічні елементи творення нацистської імперії. Трагічні парадокси та оманливість усіх прагнень нацистів проступають особливо чітко у словах місцевого працівника школи СС-поліції у Бердичеві. Він вітав знищення євреїв, проголошуючи «нову Східну Європу» під керівництвом нацистів як історичне продовження міграцій німецьких колоністів, «які приїздили у східноєвропейські країни протягом століть... і не приносили із собою грабунок та руйнування, пожежі та вбивства, смерть та руїни; натомість вони успішно обертали родючі простори на квітучі міста, красиві будівлі, та створювали мистецькі [і] наукові праці, що мали найвищу цінність»¹¹. Це іронічне твердження мало переконати молодих українців та етнічних німців-поліцаїв, які були переважно призовниками, у тому, що німецький колоніалізм був цивілізованим та історично виправданим.

Реакція українців, етнічних німців, євреїв та поляків на правління німців не була однорідною, насамперед у зв'язку з тим, що Україна була країною, яка мала довгу історію чужоземного правління та регіонального сепаратизму на своїх землях. Жоден із помітних політичних імпульсів не був виразником настроїв більшості населення. Натомість більшість українців робили спроби відновити шкільну систему та релігійні інститути; вони виступали за приватизацію колгоспів. Все ще оговтуючись від жахів сталінізму, вони щиро сподівалися на «нове життя» (обіцяне німцями), яке б дійсно приносило користь самим українцям¹². Хоча німці робили певні кроки назустріч українцям у цих питаннях, обіцянки їхньої пропаганди так ніколи і не справдились.

Німці знайшли достатню кількість українців, які б могли працювати в адміністрації райхскомісаріату. Але на противагу нацистській окупації більшості західноєвропейських країн, німці не воювали проти українського уряду та армії, що робило приєднання до німецької адміністрації ще легшим для багатьох українців, бо вони не мали підстав почуватися зрадниками своєї землі. Українські націоналісти, які працювали у нацистській адміністрації, вбачали у поразці советів можливість здобуття незалежності України під протекторатом Німеччини. Але найбільш типовою мотивацією українського керівника була жага влади та бажання покращити власне матеріальне становище, що часто було далеко не на користь його ближнім. Українці, які мали керівні ролі в німецькій системі управління, вважали, що від співпраці з німцями можна було щось здобути для себе, принаймні у короткостроковій перспективі¹³.

Відродження православ'я, хоча і сповненого розколів, стало визначним прикладом сили релігії як механізму психологічної адаптації українців. Поставши перед тотальним терором, горем та втратами, українці шукали пояснень своєму становищу і духовного прихистку від жахів щоденного життя. Утім, навіть ненависть до нацизму ані об'єднала українців під стягом націоналізму, ані вселила в них нову віру у комунізм радянського кшталту. Фактично, руйнівні роки нацистської окупації породили більше невизначеності стосовно націоналістів та зробили українців більш уразливими до повторної радянської окупації; взагалі, німці посіяли на окупованій землі зерна нових незгод та зміцнили старі протистояння. Польсько-українські та єврейсько-українські відносини опустилися до дна насилля, виливаючись у громадянські конфлікти, спочатку за лінією фронту на окупованій території, а потім у вирі нацистсько-радянського військового конфлікту, який рухався на захід.

Українці зазнали величезних втрат за правління нацистів. Після жахливих жертв у 1930-х рр., принесених для розбудови колгоспів та промисловості, вони нині спостерігали, як усі ті зусилля зводилися нанівець. Матеріальні руйнування були надзвичайно масштабними, але вони відступали на другий план на тлі смертей, невимовного горя, що спіткало всіх, кому довелося жити під нацистською окупацією.

Майже кожен став свідком того, як брутально повелися із його друзями, членами родини та сусідами. Єдиним фатальним ударом німці та їхні поплічники знищили єврейське життя та культурне середовище, що будувалося століттями. Примусові евакуації та міграції етнічних німців також призвели майже до зникнення цієї національної групи в Україні. За заявами радянських повоєнних слідчих та висновків судово-медичної експертизи, у Житомирській та Вінницькій областях під час війни померло 321 503 особи; половина з них належала до мирного населення, а решта були військовополоненими¹⁴. На відміну від інших іноземних правителів, які раніше окупували регіон, німці не залишили після себе нічого, що б мало якусь соціальну чи економічну цінність. Проте для радянських керівників німці залишили набагато більше.

Навіть до повернення Червоної армії до Житомира керівники радянських партизанів та офіцери розвідки слідкували за поведінкою та лояльністю людей, які перебували під німецьким правлінням. Вони не забарились із помстою націоналістам та колаборантам адміністративного устрою воєнного часу. Кожного у післявоєнній Україні було піддано новому типу «чистки» з боку радянської влади. Як засвідчив у ході свого дослідження впливів війни на Вінницю історик Амір Вайнер,

«поведінка у час війни стала головним критерієм в оцінці “партпридатності”. Запитання [інквізиторів радянського типу, які бажали знати]: “Де ти був під час німецької окупації, і як ти вижив?” (під чим часто малося на увазі “чому ти вижив?”), були покликані оцінити кар’єру та переконання тисяч комуністів крізь призму нового міфу про війну, який легітимізував певні її аспекти»¹⁵.

Тріумф Радянського Союзу над нацизмом для багатьох став виправданням комуністичного експерименту і навіть провісником нового етапу соціалістичної революції. У центрі нового патріотичного міфу про війну було твердження про те, що «всі мирні радянські громадяни» були об’єднані у боротьбі проти фашизму і всі радянські народи однаково постраждали від нацистів. Хоча тисячі етнічних німців та поляків Житомирщини вже було депортовано у період з 1935 по 1941 роки, саме війна закріпила радянську політику повномасштабних етнічних чисток та гомогенізації. Сила та стабільність Радянського Союзу і соціалістичного експерименту тепер залежала від республік, які склались скоріше із великих етнічних груп, ніж із конгломератів потенційно нелояльних етнічних меншин. Очистка радянського суспільства означала, що всі внутрішні вороги, а саме колаборанти та українські націоналісти, були викриті й відразу вбиті або депортовані. Голокост проголошено загальним, оскільки жодній етнічній групі не можна було надати особливого статусу як жертві нацизму. Війна дала Сталіну можливість відсунути власні злочини на задній план, а злочиння Гітлера – вивести на передній.

Голокост став визначним не як джерело співчуття по відношенню до євреїв, а як щось повністю протилежне. Відлуння антисемітської практики та пропаганди нацистів звучали серед українців і в повоєнний період. У 1944–1945 рр. євреї повернулися в Україну із служби в армії або з евакуаційних таборів Ташкента і побачили, що їхніх родичів було вбито, квартири – зайнято, а меблі та інше майно – розкрадено. Спроби євреїв повернути собі свої домівки злили українців, які під час війни зайняли їхнє житло і стверджували, що євреї, які повернулися, нічого не зробили для перемоги над німцями. Такі суперечки часто переходили в бійки, а в Дніпропетровську та Києві мали місце погроми. У Дніпропетровську шалений натовп накинувся на євреїв, вигукуючи: «Смерть жидам!» та «Тридцять сім тисяч жидів уже вбили [нацисти], ми докінчимо інших»¹⁶. Такі вибухи насилля, а також повернення офіційного антисемітизму по всій радянській державі та у всі партійні установи змусило багатьох євреїв, що залишилися живими, замовкнути. Водночас, за спостереженнями антрополога Ребекки Голберт, «приватне вшанування пам’яті жертв

тривало на тлі суспільної мовчанки». Скажімо, мали місце «щорічні відвідини місць колишніх таборів та братніх могил»¹⁷.

З часу розпаду Радянського Союзу громадяни вже незалежної України роблять спроби розібратися із цією історичною спадщиною та побудувати свою націю¹⁸. У 1990 роках, після майже півсторіччя замовчування Радянським Союзом Голокосту, очевидці воєнного часу та їхні нащадки почали відкрито ставитися до історії війни. Багато євреїв з Ізраїлю та Північної Америки поверталися до України, щоб відновити історичну пам'ять, часто ініціюючи реставрацію синагог та відкриття єврейських шкіл. Радянські меморіальні дошки, покликані віддати честь тим, хто загинув у Другій світовій війні, було змінено, щоб показати світові, що значну частину «мирних радянських громадян» становили єврейські жертви¹⁹. У Житомирі було зведено новий пам'ятник жертвам Голокосту. Але глибоко вкорінені упередження не зникають, попри зменшення кількості євреїв у населенні України. Пам'ятник у Житомирі було піддано акту вандалізму в 2002 р., антисеміти-хулігани сплюндрували нову меморіальну дошку в Бабиному Яру в 2003 р. Як політичний рух, український націоналізм все ще несе на собі тягар подій періоду війни. Українці сходу ставляться з підозрою до галицького націоналізму та засуджують ОУН за «співпрацю» з нацистами і вчинення звірств проти поляків та євреїв. А тим часом герої Радянського Союзу та інші ветерани Червоної армії, нагороджені медалями, які доблесно перемогли нацизм, відходять з цього світу. Радянська імперія, за яку вони боролися, нині дискредитована і розглядається як ще один згубний політичний експеримент, який поряд із нацизмом зруйнував двадцять століття України і привид якого все ще є і в столітті двадцять першому.

